

Islamitisch geestelijk verzorger, een nieuwe beroepsgroep

‘Veel mensen zien je als een..., als stront, klaar weet je! Die gedetineerde is voor hen geen mens. En dan zeggen ze: ‘is klaar...’, weet je. Zo zien ze je, zo’n beeld geven ze je. (...). Ze lachen je uit. Ze vergeten je. Bij imam ben je niet van zulke mensen [die als ‘stront’ worden gezien en die gauw worden vergeten]’.

Inleiding

Bovenstaand citaat sprak gedetineerde K uit toen ik hem in het kader van mijn promotieonderzoek vroeg naar de betekenis van de gevangenisimam. K, van Turkse afkomst en veroordeeld tot een langdurige straf, is naar zijn gevoel verworpen tot uitwerpsel van zijn omgeving binnen en buiten de inrichting. Hij stinkt en wordt naar zijn idee gauw vergeten. K vertelde dit met een nuchtere toon alsof hij deze toestand heeft aanvaard als behorend tot zijn straf. Maar er is een meevaller: de aanwezigheid van de imam. Bij de imam voelt K zich een waardig mens. In het boek *Imam achter tralies* wordt uitvoerig in kaart gebracht waar deze waardering van de inzet van de imam oftewel de islamitisch geestelijk verzorger aan te danken is. De positieve waardering komt overigens niet alleen de islamitisch geestelijk verzorger toe. Blijkens bovengenoemd onderzoek en andere onderzoeken (survey) gaat deze waardering ook op voor de geestelijk verzorgers in brede zin. In dit artikel zal ik inzoomen op de specifieke positie van islamitisch geestelijk verzorgers, daar de intrede van deze beroepsgroep binnen de justitiële inrichtingen betrekkelijk recent is. Ik zal stilstaan bij a. de komst van de islamitisch geestelijke verzorging. Hierbij komt vanzelf een terugblik in de geschiedenis van dit vak, b. inpassing van de islamitisch geestelijk verzorger in de westerse context met een blik op de uitdagingen die dit met zich meebrengt en c. hoe de islamitisch geestelijk verzorger zich verhoudt tot de gedetineerden die aan zijn zorg zijn toevertrouwd. Ik zal mijn betoog afsluiten met een thema dat om de hoek komt kijken bij inzet van de islamitisch geestelijke verzorging: religieus radicalisme. Het geschetste beeld over de positie van de islamitisch geestelijke verzorging hieronder is positief en wel op goede gronden. De genoemde ontwikkelingen zijn ook feitelijk, maar zijn deels ook idealen waar steeds hard aan gewerkt moet worden om ze in stand te houden en verder te ontwikkelen. Dit vereist voor zo’n jonge praktijk permanente intellectuele inspanning en reflectie en ongekende scherpte.

De komst van de islamitisch geestelijk verzorging

De eerste islamitisch geestelijk verzorgers zijn aangetrokken eind jaren negentig van de vorige eeuw op freelance basis. De freelance constructie was een pragmatische oplossing van de directeurs van Penitentiaire Inrichtingen om te voldoen aan de behoefte van ingesloten met een islamitische achtergrond aan geestelijke verzorging. In tegenstelling tot geestelijken van de klassieke denominaties (christelijk, joods en humanistisch) konden de islamitisch geestelijk verzorgers namelijk niet als ambtenaar aangesteld worden. Daarvoor stelt de overheid een aantal organisatorische en vakinhoudelijke voorwaarden. Organisatorisch eisen zij de aanwezigheid van een representatieve zogeheten “zendende instantie” die verantwoordelijkheid draagt voor de religieuze kwaliteit en geschiktheid van de geestelijk verzorgers én voor de benoeming van een hoofdgeestelijke. Dat is nodig omdat de overheid krachtens de scheiding van kerk en staat niet zelf kan voorzien in de religieuze en levensbeschouwelijke bron van de geestelijke verzorging.

De vakinhoudelijke eisen gaan over de benodigde academische vorming, taalbeheersing en andere aspecten van toerusting. De freelance constructie betekende dat imams “om de hoek” werden gevraagd om (soms maar minimale) aspecten van geestelijke verzorging te bieden zoals begeleiding bij religieuze rituelen. Hun aantal was aanvankelijk dan ook zeer beperkt: zes formatieplaatsen eind jaren negentig. Dit aantal is gestaag gegroeid tot veertig formatieplaatsen in 2008, dat is 20% procent van de geestelijk verzorgers bij Justitie, hetgeen ongeveer het aandeel moslims onder ingeslotenen zou weerspiegelen.

De freelance periode betekende in dit geval dat er geen professionele en religieuze aansturing en begeleiding en geen inzicht was in het reilen en zeilen van de freelance imam. Men wist niet welke geloofstraditie (het zijn er ook zoveel in de islam) de islamitisch geestelijk verzorger precies vertegenwoordigde, laat staan of zijn geestelijk aanbod wel daadwerkelijk aansloot bij de levensovertuiging van gedetineerden zoals de wet die voorschrijft. Men wist niet of de islamitisch geestelijk verzorgers voldoende toegerust waren om hun taak uit te oefenen, wetende dat ze overwegend lager waren opgeleid dan hun collega's van de gevestigde denominaties, vaak slechts ervaring in de moskee hadden en de Nederlandse taal maar matig beheersten. Men wist niet hoe de freelance imam ingeslotenen kon bijstaan zonder te beschikken over een wetenschappelijk gefundeerd handelingsmodel - want dat was er niet - dat richting kon geven aan het professioneel handelen en waaraan de eigen praktijk getoetst kon worden; men wist niet of de islamitisch geestelijk verzorger conform de standaarden van het “vak” geestelijke verzorging opereerde; men wist niet of de islam zich überhaupt wel leent voor een inzet qua geestelijke verzorging op westerse bodem. Deze twijfels waren goed voor krantenkoppen als: ‘geestelijke verzorging te hoog gegrepen voor imam’ (Trouw, 26 september 2001).

In 2007 is de eerste mijlpaal bereikt in de ontwikkeling van de islamitische geestelijke verzorging. In oktober van dat jaar erkende de Nederlandse staat in de persoon van de minister van Justitie het Contactorgaan Moslims en Overheid als zendende instantie en werd een hoofd islamitisch geestelijke verzorging aangesteld. Ter vergelijking; de christelijke zendende instanties functioneren als zodanig ruim zestig jaar, de humanistische zendende instantie ruim veertig jaar, de joodse ruim twintig jaar. In oktober 2007 werd dus de weg vrij gemaakt om van de freelance positie over te gaan tot die van rijksambtenaar. Voor deze overgang heeft de Dienst Geestelijke Verzorging bij Justitie nog nadere overgangseisen geformuleerd. Er moet dan bijvoorbeeld gedacht worden aan een taaleis en de Masterkwalificatie in theologie. Deze eisen zijn verder door de hoofdgeestelijke en de zendende instantie aangescherpt met selectiecriteria voor bekwaamheid en geschiktheid als imam in overheidsdienst. Degenen die deze toetsen niet hebben doorstaan hebben de dienst verlaten of hebben een plan opgesteld om zich hiervoor alsnog te kwalificeren.

Met deze stap zijn de islamitisch geestelijk verzorgers onderdeel gaan uitmaken van de denominatieve corpsen van de Dienst geestelijke verzorging. Deze landelijke dienst, die onderdeel is van de Dienst Justitiële Inrichtingen, verenigt het denominatieve aanbod van geestelijke verzorging op rooms-katholieke, protestantse, joodse, humanistische, boeddhistische, hindoeïstische en islamitische grondslag. De Dienst geestelijke verzorging zorgt ervoor dat ingeslotenen de geestelijke verzorging krijgen die aansluit bij hun voorkeur. Aan dit aanbod ligt het principe van de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing ten grondslag, dat wettelijk verankerd is in nationale en internationale verdragen (artikel 6 van de grondwet, artikel 41, lid 1 van de Penitentiaire Beginselenwet, Artikel 18 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten en artikel 9 van het Europees Verdrag van de Rechten van de mens).

De inpassing van de islamitisch geestelijk verzorging in de westerse context

Geestelijke verzorging heeft zoals hierboven is gesteld zijn legitimatie in de aansluiting bij de religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond van de zorgvragers. In de Westerse context vindt de geestelijke verzorging zijn wortels in de christelijke traditie. Met het proces van ontkerkelijking en secularisatie dat zich in de vorige eeuw voltrok, is er behoefte ontstaan aan andere vormen van geestelijke verzorging. Naast ontkerkelijking en secularisatie deed zich een andere ontwikkeling voor, namelijk de komst van uitheemse religies. Dit had tot gevolg dat er in instellingen geestelijke verzorging diende te worden geboden aan aanhangers van deze religies. De islam is kwantitatief de meest significante opkomende religie. Maar in hoeverre was en is deze nieuwkomer in staat om zich in te voegen in een bestaande werkelijkheid en daar een volwaardige plaats in te verwerven? Dat is een integratie- en emancipatievraag. Integratie en emancipatie impliceren een interactief proces waarvan acceptatie van de gevestigden en wederzijdse beïnvloeding deel uitmaken, maar waarbij ook het vermogen en de potentie van de nieuwkomer centraal staat. Want het is duidelijk dat de islamitisch geestelijk verzorging geconfronteerd werd met een aantal behoorlijke uitdagingen. In tegenstelling tot professies als medische hulpverlening, psychiatrie, advocatuur, onderwijs en dergelijke bij welke het simpel invoegen in de bestaande praktijk voldoende is, heeft de islamitisch geestelijke verzorging van doen met een dubbele uitdaging: enerzijds zichzelf als identiteitgebonden functie ontwikkelen of beter gezegd uitvinden en anderzijds zich vanuit een achterstandspositie adapteren aan de standaarden van de gevestigde praktijk van de geestelijke verzorging. Bij de andere genoemde beroepen gaat het slechts om het adapteren aan de standaarden van de gevestigde praktijk.

Kijken we naar de praktijk dan luidt het antwoord op de integratie- en emancipatievraag positief. Het is waar dat de islamitisch geestelijke verzorging als beroep een rare 'geboorte' heeft ondergaan: slechts met hoofdrolspelers; namelijk de imams en de afnemers van hun zorg, in een uitheemse omgeving, zonder voorgeschiedenis en in afwezigheid van een aantal belangrijke factoren die bij het vak horen, zoals een opleiding met de daarbij behorende theorie en wetenschap en zonder de support van een zendende instantie en een passende rechtspositie en rechtsbescherming. Het is ook waar dat de islam, net als het humanisme en uitheemse religies, deze specialistische geestelijke arbeid niet kende. Maar al deze achterstanden werden al doende en al improviserende ingelopen, zo luidt de conclusie van mijn promotieonderzoek. De organisatiegraad is gelijk getrokken aan die van de gevestigde collega's (de oprichting van een zendende instantie, het bekleden van de ambtelijke status en het hebben van een religieuze en professionele leiding) en het opleidingsniveau is behoorlijk opgeplust door deelname aan de inmiddels opgerichte islamitische academische opleidingen in Nederland. Ruim de helft van de islamitisch geestelijk verzorgers is na de overgang tot ambtenaar zijn of haar Mastertitel gaan halen aan de Vrije Universiteit, waar inmiddels in 2005 de eerste islamitische theologische opleiding is begonnen of aan de Universiteit Leiden, waar zo'n opleiding in 2006 van start is gegaan. Een aantal imams waren al in het land van herkomst of in Nederland academisch gevormd. Vanaf de eerste dag van het ambtenaarschap is daarnaast via gerichte cursussen sterk geïnvesteerd in verdere toerusting op gebieden als integriteit, veiligheid, bejegening, verslavingsproblematiek, preventie en herkenning van religieus radicalisme en dergelijke meer. Er zijn, sinds het ambtenaarschap, kaders opgesteld die gebaseerd zijn op de in het westen geldende regelgeving, waarden en normen. Op strategisch niveau valt te denken aan naleving van het principe van de scheiding van kerk en staat en scheiding van religie en politiek. De vijftig islamitisch geestelijk verzorgers die nu bij de penitentiaire inrichtingen werken vormen een regenboog. Ze vertegenwoordigen ruim tien etniciteiten en vrijwel alle geloofstromingen in de islam én ze werken, net als de katholieken de protestanten, daarbij samen. Dat is gelet op de ervaringen elders niet zo vanzelfsprekend als het lijkt. Zes vrouwelijke collega's maken deel uit van het corps. Daarnaast de vrouwelijke collega's zowel mannelijke als vrouwelijke ingesloten

bij, evenals de mannelijke collega's. Elke islamitisch geestelijk verzorger dient in staat te zijn iedereen die een beroep op hem of haar doet geestelijke verzorging te bieden ongeacht geslacht, seksuele voorkeur, richting of mate van religiositeit, de ernst van het delinquent gedrag en de aard van het regime. In de concrete dienstverlening vormt integratie van ingeslotenen in de samenleving het oriëntatiepunt van de islamitisch geestelijk verzorger. Hij of zij functioneert als bruggenbouwer. In andere bewoordingen zou men kunnen spreken van het stimuleren van burgerschapszin van ingeslotenen die met hun migratieachtergrond niet zelden afkeer vertonen tegen de samenleving aan wie zij soms de schuld geven van hun falen. Wat ook merkbaar is, en daar rapporteert mijn onderzoek uitvoerig over, is dat de islamitisch geestelijk verzorger precies die zorg, kwantitatief en kwalitatief geeft die de gevestigde collega's geven. Islamitisch geestelijk verzorgers zijn geen moskee-imams. Ze houden zich niet bezig met prediken, 'evangeliseren' en indoctrineren van het geloof, noch alleen met simpel of repetitieve taken zoals voorgaan in het gebed. Ze zijn professionals die hoogwaardige zorg leveren gericht op het individu en zijn spirituele en existentiële noden, vanuit islamitisch perspectief. Hierbij dient echter opgetekend te worden dat de islamitisch geestelijk verzorgers in dit alles zich manifesteert als een doener die nogal intuïtief te werk gaat, minder systematisch en minder reflectief. Ook is zijn expressieve vermogen over deze kwesties aanzienlijk minder abstract dan in vergelijkbare professies het geval is. Het ontwikkelen van een idioom om zijn praktijk adequaat te kunnen vertolken is nog in volle gang, al zal dit per individuele geestelijk verzorger verschillen. Daarnaast dient opgetekend te worden dat deze ontwikkelingen processen betreft die weliswaar in gang zijn gezet, maar blijvend intellectuele inspanningen vragen om verdere ontwikkeling.

Zoals hierboven is gezegd: integratie en emancipatie impliceren een interactief proces waarbij acceptatie van de ontvangende partij. Dat geldt ook voor de islamitisch geestelijk verzorging in Nederland. De inpassing van dit vak in de Nederlandse context is niet alleen te danken aan bewegingen vanuit uit (eigen vermogen), maar ook aan de steun die zij kreeg van de omgeving: de collega's van de gevestigde denominaties, de inrichtingsdirecteuren en ander personeel, andere professies met wie samen wordt gewerkt, de Dienst geestelijke verzorging en de overheid in brede zin. Deze steun is tweeledig: de bejegening enerzijds en de gewone confrontatie die leermomenten levert anderzijds. De islamitisch geestelijk verzorger wordt met deze confrontatie in een positie gebracht die hem (of haar) dwingt de islam en al zijn doen en laten intensiever te door en overdenken en dat levert progressie op.

Hoe de islamitisch geestelijk verzorger zich verhoudt tot de gedetineerden

In 1997 verscheen in Sancties (nummer 5) een artikel onder de titel 'Pastoraat binnen Werkzame Detentie' van de protestants geestelijk verzorger Roel Knol. Daarin wordt uitgebreid ingegaan op de concrete betekenis van de geestelijk verzorger voor ingeslotenen. Dit komt overeen met de betekenis die de islamitisch geestelijk verzorger heeft luidt de conclusie hierboven, al zijn er methodische verschillen en accenten vanwege de aard van de doelgroep (vooral wat betreft de beleving van het geloof en de migratieachtergrond). In deze laatste paragraaf besteed ik aandacht aan bijzondere aspecten in het werk van de islamitisch geestelijk verzorger, door gedetineerden bijna uitsluitend aangeduid met 'imam'. Er kan hier onderscheid worden gemaakt tussen het organisatorische aspect en het persoonlijke aspect. Wat het organisatorische aspect betreft: de verschijning van de gevangenisimam als kleurling maakt de organisatie voor de moslimgedetineerden (wiens cultuur, godsdienstige of levensbeschouwelijke wortels voor een deel ergens anders liggen) iets vertrouwder. Dat is de culturele of multi-culturele meerwaarde van de islamitisch geestelijk verzorgers boven zijn of haar geestelijke meerwaarde. Deze meerwaarde krijgt nog meer inhoud naarmate zij meer betrokken raken bij de totale dienstverlening in de organisatie (bijvoorbeeld: Hoe organiseert men Ramadan? Hoe vangt men een crisis op rond een zelfmoord of poging daartoe? Hoe betreft men ouders bij de heropvoeding van pupillen?).

Aangenomen kan worden dat hier een positief effect van uitgaat voor het welbevinden van de gedetineerde. Dit positieve effect kan tot uiting komen in de algemene attitude van de gedetineerde tijdens zijn detentie (rust, minder agressie, het gevoel begrepen te worden, erkenning van eigen identiteit enzovoort). Dat zijn allerlei herkenbare processen die eveneens plaatsvinden in andere organisaties met een divers cliënten- of klantenbestand.

Het meer persoonlijke aspect van de betekenis van de gevangenisimam heb ik in mijn onderzoek geïdentificeerd aan de hand van vijf categorieën: communicatieve grondhouding, geloofsbeleving, identiteit, persoonlijke aandacht en theologisch gezag. Voor alle typen onderzochte gedetineerden is de communicatieve houding een basiselement. Dit zorgt ervoor dat de gedetineerde zich niet als 'stront' voelt. Een andere woord dat vergelijkbaar is met deze communicatieve houding is 'goede bejegening'. Zonder een goede bejegening in de brede zin van het woord, krijgt de imam geen toegang tot de gedetineerde. De gedachte dat de imam vanzelfsprekend gezag geniet onder moslims, is in detentie niet van toepassing. Op de tweede plaats van belangrijkheid komt de categorie 'persoonlijke aandacht'. De inzet van de islamitisch geestelijk verzorger heeft een hoog persoonlijke ervaringgehalte. Hier moet men niet denken aan de kwantiteit maar aan de kwaliteit van de inzet. Een vluchtig gesprek van twee minuten kan dat effect hebben. Het eerlijk verdelen van zes minuten tijd over drie gedetineerden kan ook dit effect hebben. Als derde in gewicht komt het versterken, hervinden, bevestigen van de eigen culturele identiteit, daarna komen geloofsbeleving en theologisch gezag. Theologisch gezag betekent dat de islamitisch geestelijk verzorger aantoonbaar en gezaghebbend als religieus leider optreedt: als imam dus. Maar de gedetineerden verwachten meer van hem. Deze verwachtingen (hierboven onder de vijf categorieën ondergebracht) hangen heel echter nauw met elkaar samen en zijn voor gedetineerden niet los van elkaar te zien.

Ten slotte: hoe zit het met religieus radicalisme? Een thema waar men in de huidige context niet omheen kan als de islam ter sprake komt. Ik deel dit thema op in drie aandachtsgebieden in de vorm van vragen: Komt religieus radicalisme onder gedetineerden voor? Komt religieus radicalisme onder islamitisch geestelijk verzorgers voor blijkens hun houding en optreden? En dragen islamitisch geestelijk verzorgers in hun optreden bij aan het voorkomen van radicale tendensen onder gedetineerden?

Uitgaande van mijn eigen onderzoek *Imam achter tralies* (veldonderzoek afgerond in 2007) is mij gebleken de moslim gedetineerdenpopulatie in Nederland (overwegend jonge volwassenen) een lauw religieus profiel heeft. Dat wil zeggen niet zo actief op het geloofshandelen, het moskeebezoek en dergelijke. Ze zijn in het algemeen weinig in aanraking gekomen met het religieuze leven, de institutionele religieuze infrastructuur, laat staan met een specifiek orthodox of fundamentalistisch netwerk of stroming. Dat laatste is een belangrijke bron voor religieus radicalisme. Dat betekent weinig risico voor radicalisering bij de poort. De potentie van religieuze ervaring tot radicalisme in detentie blijft echter aanwezig als de nodige ingrediënten zich aandienen. Inspiratie door religieuze leiders is er een van. Daarom is de tweede vraag interessant. In mijn onderzoek is mij niet gebleken dat religieus radicalisme onder de onderzochte islamitisch geestelijk verzorgers voorkomt, of dat zij een radicale attitude uitdragen. De onderzochte geestelijk verzorgers bleken juist een antenne te hebben voor radicalisering. Geen van hen vertoonde kenmerken die in verband gebracht kunnen worden met een radicale geestelijke in islamitische context zoals een sterk verkondigende houding, het uitdragen van een uitgesproken fundamentalistische islam zoals het salafisme, zich manifesteren als een charismatische religieuze autoriteit die navolgingen rekruteert en dergelijke.

De derde vraag ging over de bijdrage van de islamitisch geestelijk verzorgers aan het voorkomen van radicale tendensen onder gedetineerden (vergelijk Neumann, 2010, p 33). In mijn onderzoek

heb vele indicaties aangetroffen die duiden op een substantiële bijdrage aan het voorkomen van radicale tendensen door bijvoorbeeld een bepaalde werkhouding te hanteren. Ik geef enkele voorbeelden. Zo worden radicale tendensen die wellicht in gedachte leven nooit door de onderzochte islamitisch geestelijk verzorgers bevestigd als ze al worden geuit, maar worden sterk theologisch weersproken. Dat geldt zowel voor individuele als voor groeps gesprekken. In de vrijdagsdiensten waarin de imam het monopolie van spreken heeft, behandelt hij op beslissende wijze zulke thema's. Daarnaast bleken islamitisch geestelijk verzorgers aan te sturen op rationalisatie van geloofsopvattingen, gematigdheid, religieuze reflectie en acceptatie van andermans opvattingen, zowel binnen als buiten de islam. Ze houden zich in hun praktijk bovendien aan het principe de scheiding tussen geloof en politiek. Islamitisch geestelijk verzorgers gaan met een evenwichtige en professionele manier om met wat we kunnen noemen een religieuze ervaring onder ingeslotenen tijdens detentie. Met religieuze ervaring bedoel ik hier de situatie waarin de ingeslotene onder druk van detentie (als crisisfase) zin van het leven of houvast zoekt in het (praktiseren van) geloof. Niet inbelangrijk is ook het feit dat ze opvattingen die binnen een radicaliseringskader geplaatst kunnen worden identificeren. Als iemand bijvoorbeeld begint over het ongelovige Westen, het verderfelijke Europa, discriminatoire Nederlanders, dan gaan men hiertegen in: eerst door goed te luisteren en daarna door in discussie te gaan.

Ten slotte dient opgemerkt te worden dat de islamitisch geestelijk verzorger maar een schakel uit vele schakels is in voorkoming, herkenning en bestrijding van religieus radicalisme. Dit fenomeen is zodanig complex dat samenwerking en afstemmen van diverse professionals noodzakelijk is. Dat is ook de inzet van de Nederlandse overheid als het gaat om campagnes tegen radicalisering en terrorisme.

Literatuur

M. Ajouaou, 2010, *Imam achter tralies. Casestudie naar islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiaire inrichtingen met bouwstenen voor een beroepsprofiel*, Groningen.

Arts, W., R. Batenburg en P. Groenwegen (red.), 2001. *Een kwestie van vertrouwen. Over veranderingen op de markt voor professionele diensten en in de organisatie van vrije beroepen*, Amsterdam.

Boender, W., 1998. *Imams in Nederland. Een studie naar rolopvattingen en opleidingen*, (ongepubliceerde scriptie) Universiteit Leiden.

Dienst Justitiële Inrichtingen, 2006. *Samenvatting eindrapport. 'Diensten' specificaties Dienst Geestelijke Verzorging*, Den Haag.

R. Knol, 'Pastoraat binnen Werkzame Detentie', in *Sancties, Tijdschrift over straffen en maatregelen*, 1997, nummer 5.

P. Neumann, 2010 (The international Center for the study of radicalization and political violence), *Prison and terrorism. Radicalization and de-radicalization in 15 countries*, London, ook te raadplegen op: www.icsr.info.